

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐ ԵՎ ՇԻՆԱՐԱՐ

17-րդ դարի առաջին 25 տարիները հայ հաւարակազմին կյանքի համար թշվառութեան տարիներ հանդիսացան: Օսմանցիների և պարսիկների մեջ մղվող պատերազմները Հայաստանին ու Վրաստանին տիրապետելու նպատակով, որոնք մի քանի անգամ փոփոխական բաղդով հաջորդեցին միմյանց, մեր երկիրը տնտեսապէս քայքայեցին ու կաղմալուծեցին:

Դավրիժեցին չափազանց մռայլ գույններով է նկարագրում մեր այս ժամանակաշրջանի կյանքը: Նրա նկարագրութիւնը չափազանցութեամբ չէ, այլ պատերազմի դաղթի և սովի հետևանքով առաջացած մի դոյալիմակ, որը իր հետ պիտի բերեր նաև հոգևոր ու մտավոր կյանքի ամուլութիւն:

Այս կապակցութեամբ Դավրիժեցին գրում է. «Բանդի մինչև ցայս վայր տգիտութեամբ խոստանացեալ և կորուսեալ էլ ազգս Հայոց, և ոչ միայն ոչ ընթեռնուն, այլ և ոչ զգիրս գիտէին, և ոչ զգործ թիւնս դրոց. վասնդի անպիտանացեալ էր գիրքն յաչս մարդկան, և իբրև Ձկոճեղս փայտից անկեալ յանկեան ուրեք լցեալ հողով և մոխրով, այլև ոչ դոյր ի ժամանակին յայնմիկ անապատ և կամ գիտող կարգաց կրօնաւորական վարուց, վասն բազում հինից թշնամեաց եկելոց ի վերայ և վրդովմանց և աւերանաց աշխարհիս Հայոց, ամենեկին բնաջինջ եղեալ էր և բարձեալ նշոյլ և նշմարն առաքինի դործոց և բարի կարգաց յաշխարհէս հայոց»¹⁾:

Այս ընդհանուր ամայութեան և համատարած տգիտութեան մեջ հրապարակ են դալիս Սաղմոսաւանքի Սարգիս եպիսկոպոսը և Տրապիզոնցի Կիրակոս քահանան,

որոնք կաղմակերպում են հայ դպրոցը Սյունիքում: Այս դպրոցը հայտնի է Սյունյաց անապատ անունով:

Դավրիժեցին այսպէս է ընութադրում Տեր Կիրակոսին. «Անձաձիւր ընթեռնոյր զգիրս աստուածայինս և ի միտ առնոյր զպատգամս նոցա և ջանիւք և երկօք կըրթէր զանձն ըստ հրամանի դրոցն կենցաղավարելի» (Դավրիժեցի, էջ 251):

Այս տրապիզոնցի քահանան «լուաւ յոմանց վասն Սարգիս եպիսկոպոսի, թէ և նա զղջացեալ է յաշխարհէ և կամ ի հրաժարիլ և հետեիլ առաքինի վարուց» (Դավրիժեցի էջ 251): Եվ ահա վանականութիւնը վերականգնելու և հայ եկեղեցին փրկելու մտքերով վառված Տեր Կիրակոսը Տրապիզոնից դալիս է Սաղմոսաւանք Սարգիս եպիսկոպոսին տեսնելու և նրա հետ դործելու: Այդ ժամանակ եպիսկոպոսը մեկնել էր Երուսաղեմ: Տեր Կիրակոսը վերադառնում է Տրապիզոն, վաճառում իր ունեցած չունեցածը և մեկնում Երուսաղեմ՝ Սարգիս եպիսկոպոսին գտնելու: «Վաճառեաց զամենայն ինչս իւր, զմասն ինչ ետ աղքատաց և զտունն և զանդաստանն իւր աւանդեաց եկեղեցւոյն Տրապիզոնայ, և զմասն ինչ էառ ընդ իւր թոշակ ճանապարհին և ելեալ զնաց յԵրուսաղէմ»:

Տեր Կիրակոսն ու Սարգիս եպիսկոպոսը Երուսաղեմում համաձայնութեան են դալիս և Մովսես վարդապետի խորհրդով որոշում են Սյունյաց երկրում հիմնել իրենց դպրոցն ու անապատը: Վերադառնալով Հայաստան, Թանահտի վանքի մոտերը նրանք հիմնում են Սյունյաց Մեծ անապատը. «Ի վերայ բարի համբաւոյ նոցա եկին բազումք և յաբեցան ի նոսա և եղեն միաբանք և բնա-

¹⁾ Դավրիժեցի, էջ 251.

կիւնք տեղւոյն (Դավրիժեցի, էջ 253), ոչ միայն աշխարհականք և աննշանք, այլև եկեղեցականք և անուանի արք, վարդապետք, եպիսկոպոսք և քահանայք:

Սյունյաց Մեծ Անապատը հիմնուեց 1610 թվականին. այս անապատի շինարարութեան մեջ իր դերն ունեցաւ նաև Սյունեցի Մովսես վարդապետը:

Մովսեսը 15 տարեկան հասակում ձեռնադրուեց վարդապետ: Նա Սյունյաց երկրի Աճառան դավառի Ստանան գլուխն էր: Իր կրթութեան ստացել էր հայտնի Սրապիոն վարդապետի դպրոցում: Սրապիոնը նկատելով Մովսեսի առաջադիմութիւնը և ձիրքերը կտակեց իր աշակերտ կեսարացի Գրիգոր վարդապետին հատուկ խնամք տանել նրա դաստիարակութեան վրա: Սրապիոնի մահից հետո 1606 թ. նա միաժամանակ մնաց Կեսարացու մօտ, հետո մեկնեց Երուսաղեմ և ահա այստեղ հանդիպեց Տեբ Կիրակոսին և Սարգիս եպիսկոպոսին: Մովսեսը եղաւ նրանց դադափարի ոգևորիչը, նա խորհուրդ տվեց անապատը բաց անել Սյունյաց երկրում, խոստանալով վերադառնալ և մասնակցել անապատի աշխատանքներին: Նա իր խոստումը կատարեց՝ 1615 թվին վերադարձաւ և դարձաւ Անապատի ամենաակտիւ գործիչներից մեկը:

Այս Մեծ Անապատը, որ հանդիսացաւ վանական կյանքի վերականգնանքի սկիզբը, ղեկավարում էր վեց հոգի: Տեբ Կիրակոսը ղեկավարում էր հոգևոր կյանքը, Սարգիս եպիսկոպոսն՝ զբաղված էր անապատի ընդհանուր ղեկավարութեամբ և նրա անտեսութիւնը ստեղծելով ու բարեկարգելով, Մովսես, Ներսես և Պողոս վարդապետները վարում էին անապատի կրթական, դպրոցական կյանքը:

«Նւ էր հոգաբարձու ի մարմնաւոր կողմանէ անապատիս Սարգիս եպիսկոպոսն և գրոց ուսուցիչ տէր Կիրակոսն և Պողոս վարդապետն, Մովսէս վարդապետն և Ներսէս վարդապետն և Թովմայ եպիսկոպոսն, որք բազում ժամանակս կացին ի

միասին սոքա ամենեքեան» (Դավրիժեցի, էջ 257):

Անապատական կյանքի վերականգնման հիմքերը հետևյալն էին՝ պահպանութիւն, անընչասիրութիւն, սրբակեցութիւն, հրեշտակութիւն, անխափան աստվածապաշտութիւն և Սուրբ Գրքի ընթերցումը:

Ինչպես տեսնում ենք, անապատը վերականգնում էր նախ խախտված եկեղեցական կարգը, ստեղծում էր հոգևորականից պահանջվող վարքն ու բարքը և դրա համապատասխան կենցաղավարութիւնը և քանի որ այդ բոլորը առնչվում էին ամենից առաջ Ս. Գրքի և եկեղեցական դրակաշուկային հետ, հետևապէս վերականգնվում էին նաև դպրոցն ու դրակաշուկայի:

Վերջին հանգամանքը՝ դպրոցի վերականգնումն ու դրակաշուկայի առաջ քաշվելը կարևոր է և չափաւ վերադարձին: Անապատական շարժումը չափազանց մեծ և արդյունավետ եղաւ հայ եկեղեցական կյանքում:

Սյունյաց Մեծ Անապատը պատրաստեց լուրջ կարգեր, որոնք հետզհետե ծալալվելով, Հայաստանի դանազան կողմերում նրա օրինակով հիմնեցին մի շարք անապատներ:

Անապատների թիւն սկսեց շատանալ: Այսպէս՝ Ներսէս վարդապետ Մոկացին հիմնեց Լիժ անապատը, Կարապետ եպիսկոպոսը՝ Սևանի անապատը, Արիստակէս վարդապետը՝ Տանձաքարախի անապատը, Դավիթ եպիսկոպոսը՝ Չարեքաղեաի անապատը և այլն:

«Նն և այլ ևս մանունք անապատք չի նեալք այսր և անդր, բայց մեք զնշանաւորսն յիշեացուք, որ յայս մեծ անապատէս ուսեալ և վարժեալ զնացին յայլ տեղիս և հաստատեցին, որոց ամենեցուն եղին սկիզբն և պատճառ վերոյասացեալ երկոքին արքն, Սարգիս եպիսկոպոսն և Տէր Կիրակոսն (Դավրիժեցի, էջ 255):

Անապատների դերը հազիւրժ կերպով այսպէս է ընդգծում Դավրիժեցին. «Սկսան լինթերցմանէ և յուսուցանելոյ գրոց վերջսին նորոգել և յարդարել զամենայն»

կարգա բարձր, անսպասաց և վանորէից և ժամատեղաց» (Դավրիժեցի, էջ 255—256) :

Անապատի սյունը, նրա փառքի և կյանքի վերանորոգելը հանդիսացավ Սյունեցի Մովսէս վարդապետը: Մովսէսը չկարողացավ անջատվել ժողովրդից և վաղվել վանական սահմանափակ շրջանակում: Նա սիրեց իր ժողովրդին և սկսեց նրա կյանքի կազմակերպումը: Իր այս նպատակն իրագործելու համար նա սկսեց շրջել հայ գաղառներն ու գյուղերը, եկեղեցիները բարեկարգել, դպրոցներ բանալ և քարոզել: Կարճ ժամանակում նա դարձավ բոլորի սիրելին, նրա համբավը տարածվեց ամբողջ Հայաստանում և հեռավոր գաղթավայրերում ապաստանած հայկական բեկորներն սկսեցին որոնել Սյունեցի խիղախ և հայրենասեր վարդապետին: Նա գրեթե շրջեց Հայաստանի մեծ մասը. նա շրջում էր ոտքով, նրան հետևում էին նրա 15—20 առաջավոր աշակերտները, որոնք իրենց մեջքերին տանում էին իրենց պարենը, անհրաժեշտ գրականությունը և այլն: Այս հուզիչ տեսարանը բորբոքում էր հավատացյալ ժողովրդի զգացումները և խանդավառություն առաջ բերում: Մովսէսից առաջ նույն այս քարոզչական գործունեության էր նվիրվել նաև Պողոս վարդապետը: Եռանդուն և նվիրված վարդապետների գործունեությունը նախանձ առաջ բերեց վանականների միջոլորտում: Վանականները և նույնիսկ ժամանակի կաթողիկոս Մելիք-սեթին սկսեցին հալածել նրանց, արգելել նրանց «վնասակար» քարոզչությունը: Պողոս վարդապետն ստիպված առանձնացավ անապատում և այլևս դուրս չեկավ այնտեղից: Մովսէս վարդապետը այլ ուղի ընտրեց: Տեսնելով որ անհնար է կաթողիկոսի հալածանքներից ազատվել, որոշեց հաստատվել Անանիա առաքյալի անունով վանքում և շարունակել իր քարոզչությունները: Այստեղ նրա հռչակը հասավ իր դարձիմանակներին: 1619 թվին Մելիքսեթ կաթողիկոսը Մովսէս վարդապետին ձեռնադրեց եպիսկոպոս: Կաթողիկոսը խոչոր գու-

մարներ հավաքելու նպատակով որոշեց մյուսոնօրհնություն կատարել և հայտարարեց, որ մյուսոնը պիտի օրհնի Մովսէս վարդապետը: Այսպիսով նա փորձում էր Մովսէսի հեղինակությունն ու ժողովրդականությունը օգտագործել: Մովսէսը մերժեց կաթողիկոսին, առարկելով, որ վարդապետը եկեղեցական օրենքների համաձայն չի կարող մյուսոն օրհնել, որ այդ վերապահված է եպիսկոպոսներին: Մելիք-սեթը հարկադրվեց նրան եպիսկոպոս ձեռնադրել և մյուսոնօրհնություն կատարել տալ:

Մովսէսի համբավը Սպահան հասավ: Սպահանի հայերը միջնորդություն հարուցեցին Մովսէսին որպես քարոզիչ Սպահան տեղափոխվելու. Մովսէսը գնաց և միևիթարեց օտարություն մեջ դեգերող ժողովրդին, նա շրջեց Պարսկաստանի բոլոր հայաբնակ գաղառներն ու գյուղերը և կրկին վերադարձավ Երևան:

Հայտնի է, որ Մովսէսը երուսաղեմում սովորել էր մոմագործության արհեստը: Նա եկեղեցու համար դեղեցիկ և ձերբակ ու փայլուն մոմեր էր պատրաստում: 1623-ին պատահամբ նա ծանոթանալով մի պարսիկ նշանավոր դիմադրականի հետ, իբրև հարգաբեր նշան, նրան մի քանի հատ մոմ տվեց: Այն ժամանակի համար մոմը նորություն էր: Պարսիկը հիացավ և հայտնեց, որ այդ մոմերը տանելու է Շահ Աբասին նվեր, քանի որ դրանից լավ բան չի կարող ձարել, դրանով կարող է հիացմունք պատճառել արքայից արքային: Այն ժամանակ Մովսէսը ամբողջացրեց մոմերի քանակը, խնդրելով իր հիղմից էլ նվեր տանել: Պարսիկը մոմերն ուղարկեց Շահ Աբասին: Շահն ամեն կերպ շահագրգռված էր Պարսկաստանի առևտուրն ու արդյունաբերությունը զարգացնելու և մոմերն ստանալուն պես հրամայեց Մովսէս եպիսկոպոսին իր մոտ ուղարկել: Մովսէսը ներկայացավ Շահին 1624 թվին և Շահը հարգարեբեց արհեստանոց բանալ և այդ արհեստը պարսիկներին սովորեցնել: Մովսէսն, ի-

հարկի, չահի հրամանը կատարեց: Ծահը հարցրեց ջուղայեցիներին, թե ինչով պետք է պարզեցնուի հոգևոր կրթական: Մովսեսը, որ տարված էր միայն Մայր Աթոռը բարակարգելու և էջմիածինը վերանորոգելու անհերոս, ջուղայեցիներին միջոցով հայտնեց, որ ինքը ցանկանում է Մայր Աթոռի լուսարարությունն ստանալ: Ծահը նրան նշանակեց Ս. էջմիածնի լուսարար: Ծահի միջնորդությամբ կաթողիկոսը Մովսեսին դարձնում է Ս. էջմիածնի վանքի լուսարար: Մովսեսը ստանձնելով Ս. էջմիածնի լուսարարությունը իսկույն ձեռնարկեց վանքի վերաշինությունը և կարգավորմանը: Պատերազմները վանքը խիստ տուժել էր և քայքայվել, հարկավոր էր այն կարգի բերել: Պաշտոնի անցնելու առաջին իսկ օրերից Մովսեսը ձեռնամուխ եղավ վանքի նորոգմանը: Մովսես վարդապետը էջմիածնի նորոգությունը 'Դավրիժեցու ասելով սկսում է «Ի թուականիս մերում ՌէՁ ի վարդավառի պահոց երկու շաբաթ առաջ սկիզբն արարին շինութեան և նորոգութեան»¹⁾, այլ խոսքով նորոգումն սկսվում է 1627 թվականի ամառը:

Որպեսզի փոքր ի չափե ծանոթանանք Մովսեսի կատարած շինարարության և Ս. էջմիածնի այն ժամանակվա վիճակի հետ, հարկավոր է մեջ բերել Դավրիժեցու նկարագրությունը. «Ձի ամենեւիմբ ունայնացեալ էր ի ստացուածոց և կողողտեալ ի դարդուց. ոչ դերք, զի ոչ էր անդ ժամանակ և կամ ընթերցումն և ոչ զգեստ և շուրջառ, զի ոչ էր ժամակարգութիւն և պատարազ, մինչ զի Քրիստոսի իման տեղն և սուրբ սեղանն ևս ոչ ունէին ծածկոց, ոչ կանթեղք, զի ոչ դոյր լոյս, այլ հանապազ ի խաւարի, բայց այլ ազգի մահմեդական ոմն վստէր զճրագ ձեթոյ և դնէր ի վերայ բնին, և այն ևս երբեմն երբեմն, վասն անցաւոր ճանապարհորդաց, զի տեսանելով զայն զողորմութիւն արասցին նմա ոչ խնկարկութիւն, զի ոչ

զոյր բուրխաւ և խունկ և սալարկ յատակ եկեղեցւոյն քանդքանդեալ, եղեալ որջ դեռնոց և սոլնոց և մեծամեծ լուսամուտքն, զորս ունի, ամենն ի բաց կայր առանց վանդակի, ուստի մտեալ ի ներքոյ թուշուք ընտին զեկեղեցին ծառովք և ծղովք և այլ դռնովք, զոր յամենայն առաջ հարկիւ սրբէք և ընդ այդն ընդ առաւօտն ի լուսանայն ձայնք թռչնոցն խալիսնէր զձայն ժամասեւոյն:

Վնկ յարտաքուստ կուտէ զլուխ կաթողիկէին և տանիքն ամենայն և երեսք որմոցն քանդքանդեալք և քարինքն թափեալք և որմոց յատակաց վէմքն փշրեալ և ծակոտեալ: Եւ ի վաղեմի ժամանակաց, որ շուրջ զեկեղեցեաւն շինութիւն եղեալ էր, և դարձեալ աւերեալ և ի վերայ միմեանց փլուղեալ էր, և այնքան բարձրացեալ էր հողն և մօտիւրն, որ յամենայն կողմանց շուրջ զեկեղեցեաւն եօթն կանգուն բարձրացեալ էր աղբիւսն և հողն անկեալ և ծածկեալ էր զհիմունս և զառտիճանս եկեղեցւոյն, որք կան յարտաքուստ կողմանէ:

«Եւ առացեալ բանքս, որք ի մէջն ցուցանին զտեղին անբնակ դռ ի մարդկանէ. և ասեմ զիսին, ոչ էր ամենեւին անբնակ, այլ դու համարեալ իբրեւ զանբնակս, վասն զի կաթողիկոսունքն անդ յէջմիածին ոչ բնակէին, այլ յերեւան քաղաք ի կաթողիկէ յեկեղեցւոյն, և կամ թէ ի շրջաշինութիւնս աշխարհաց, բայց սևադուխք ոմանք սինլորք և դուհիկը որպէս զդեղական հողագործս, որք վարնորդ մշակօք բնակէին յէջմիածին, և զաւուրս տարւոյն զրազումն է զեղօրայն անցուցանէին, քան թէ յէջմիածին»²⁾։

Կուտակված աղբն ու հողը, փլվածքները և այլն վանքի միջից և շրջապատից մաքրելու համար բաց են թողնում գետի ջուրը, որը սրբում և տանում է ամեն ինչ: Ամիսներ ի վեր հարյուրավոր բանվորներ են աշխատում և փերջապես հաջողում են մաքրել ու կանոնավորել: Այնուհետև վանքի շուրջը պարիսպ են քաշում:

1) Դավրիժեցի, 309,

2) Դավրիժեցի, էջ 303—305,

վանքը պարսպապատելուց հետո շինում են հյուրանոց, միաբանների համար խցեր և սեղանատուն, «փոնատուն, տնտեսատուն, համբարանոց ցորենոյ և այլ նիւթոց»¹⁾։

Դավրիժեցու վերջին խոսքերից երևում է, որ կառուցվել են հիմնական շէնքեր և ժամանակի ճաշակով շէնքեր։ Մովսեսի կառուցած այդ շէնքերի մի մասը դեռ մինչև այսօր կանդուն է ու հիմնածնում։

Մովսեսի աշխատանքները, սակայն, դրանով չվերջացան և նա ձեռնամուկո կղավ նաև վանքի արտաքին և ներքին նորոգութեանն ու բարեկարգութեանը։

«Յետ այսորիկ զեկեղեցւոյ դմբեթի տանիքն նորոգեցին, քանդի սալերն քանդեալ և ի տեղւոյն ի բաց ոստեալ էին»²⁾։

Եվ այնուհետև «համբաւ քորոգման սրբոյ Աթոռոյ հռչակեալ ծաւալեցաւ ընդ ամենայն աշխարհ, ի Հոռոմաստան, ի Պարսկաստան, ի Բրդաստան, ի Վրաստան, և ամենեքեանք զուարճացեալք ցնծալին»³⁾։

Վերանորոգչական այս աշխատանքներն սկսված էին հետո Մովսեսը ձեռնարկում է հոգևոր կազմեր պատրաստելու, եկեղեցական ծեսերն ու ժամակարգութիւնը վերականգնելու գործին։ Այդ նպատակով նա Հոհաննիսյանքում դպրոց է բաց անում «կարգեաց դպրատուն ի մեծապետ սուրբ ուխտն Յոհաննիսյանք, ուր ժողովեաց մանկունս յովովս և զամենեցուն զծախսն և զպէտան ինքն հոգայր»։ Այս դպրոցը տալիս է իր լավ արդիւնքները, «որք եղեն ամենեքեանք արք պիտանիք և օգտակարք աշխարհի, վարդապետք, եպիսկոպոսք և արեղայք և երիցունք և ամենայն վանորայք, որք ամայացեալք ի խաւարի կային, եղեն լցեալք միաբանօք, արեղայիւք և կրօնաւորօք, և գեղօրայք վարժ երիցամբք»։

Դավրիժեցու այս խոսքերը, թե «ամենայն վանորայք ամայացեալք ի խաւարի

կային», ցույց է տալիս շահաբաշխ դավաճանի ընդհանուր ավերածութեան շարժում։ Եթե էջմիածինը որպէս կենտրոնական Աթոռ, հասել էր այն դրութեան, որ մենք տեսանք, բնական է, թե ինչ վիճակում կլինեին շրջաններում գտնվող վանքերը և եկեղեցիները։ Այստեղից պիտի հետևենք, որ Մովսեսի Հոհաննիսյանքում բաց արած դպրոցը կոչված էր միայն Մայր Աթոռին սպասարկելու, այլ ամբողջ Հայաստանին։ Որ հերակի այդ աղաքս է, երևում է Դավրիժեցու հետևյալ խոսքերից. «ամենայն վանորայք կղեն լցեալք միաբանօք, արեղայիւք և կրօնաւորօք», իսկ դիտարկելով «վարժ երիցամբք»։

Իր եռանդուն գործունեութեան հետևանքով Մովսեսը արագ կերպով ժողովրդականացավ և ճանաչվեց կաթողիկոսութեան միակ արժանավոր թեկնածուն։ Այս կապակցութեամբ Դավրիժեցին դրում է. «Գրովք և աղաչանօք թախանձէին յամենայն տեղեաց վարդապետք և եպիսկոպոսք և երեւելի արք, զի յանձն առցէ զաստիճան կաթողիկոսութեան»։ Մովսեսը գիշում է այդ թախանձանքին և դառնում կաթողիկոս։ Սակայն նրան հարկավոր էին անհրաժեշտ նյութական միջոցներ, և այն էլ առատ միջոցներ, որպէսզի նա իրականացնէ իր շինարարական ծրագիրը, բայց Մայր Աթոռը չունէր։ Ժողովուրդը նոր էր սկսել շունչ քաշել պատերազմի աղետից, նոր էին վերականգնվում ավերված դիտարկներն ու քաղաքները։ Այս հանգամանքը դժվարացնում էր Մովսեսի գործը։ Չնայած դրան, այնուամենայնիվ նա որոշում է դիմել ժողովրդի օգնութեան։ Այս նպատակով նա նվիրակներ ուղարկեց ամեն կողմ Մայր Աթոռը պահպանելու և ծաղկեցնելու համար միջոցներ հավաքելու։ «Եւ իբրեւ կղե կաթողիկոս, ունէր միաբանս և աշակերտս բազումս և վասն նորոգութեան սրբոյ էջմիածնի, որ նոր էր սկսեալ, առաքեաց զաշակերտսն իւր ի նուիրակներէն, զի

1) Դավրիժեցի էջ 306։

2) Նույն, էջ 306։

3) Նույն, էջ 307։

1) Նույն, էջ 307։

բերցեն ինչս յօժանդակութիւն նորոգման սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնի: Մովսէս կաթողիկոսը իր աշակերտներէն մեկին Փիլիպպոս վարդապետին¹⁾ նվիրակ է ուղարկում օսմանյան բաժնի Հայաստանը՝ հրդերում, Բաղնշ, Վան և այլն և անհրաժեշտ նյութական աջակցութիւն ստանալու սրանցից:

Մովսէս կաթողիկոսը շարունակում է իր եռանդուն աշխատանքը ուշադրութեան կենտրոնում պահելով դաստիարակութեան և եկեղեցական ներքին կարգ ու կանոնը վերականգնանքներու խնդիրը, բայց դժբախտաբար նա երկար չապրեց: Նա վախճանվեց 1632 թ. մարտի 13-ին Սրբան քաղաքում Անանիա առաքյալի անիւն վանքում: Նրա թաղումը եղավ չափազանց հանդիսավոր: Նա թաղվեց Կողբու բլուրի վրա գտնվող գերեզմանատանը:

Մեծ էր Մովսէսի հեղինակութիւնը. այն բոլրում էր նրա բարոյական կենցաղից և նվիրվածութիւնից եկեղեցուն և Հայրենիքին: Թեպետ նա ընդամենը 12 տարի վարեց կաթողիկոսութիւնը, բայց կարողացավ մեծ դործ կատարել: Մայր Աթոռը իր շրջանակներով բարեկարգեց, վերանորոգեց և դարձրեց կենդանի օջախ, Աթոռն ազատեց պարտքերից, չարաշահութիւններից և կողոպուտներից, կահավորեց վանքերն ու եկեղեցիները, սկիզբ դրեց վանական դպրոցական կյանքին, որ խախտվել էր նախորդ տարիներում, հետ դնեց զրաւ դրոված եկեղեցական անտէրներն ու քարանձառը: Նա Մայր Աթոռի շուրջը համախմբեց աշխարհի բոլոր կողմերը անվանած Հայերի ուշադրութիւնը, և նրանցից ստացավ ջերմ աջակցութիւն:

Մովսէս կաթողիկոսի դործունեութեան գլխավոր էջերից մեկն այն է, որ նա շատ

լուրջ ուշադրութիւն դարձրեց կաղերքի պատրաստման վրա: Նա ամենից առաջ որոնեց և գտավ իսկական մարդը, վասն Հայրենասերը, ժողովրդին նվիրվածը: Նրա բոլոր աշակերտներն արդարացիին իրենց մեծ ուսուցչի հույսերը:

Պատահական երևույթ է այն հանդամանքը, որ երբ Մովսէս կաթողիկոսը հիվանդ էր և նկատվում էր անողոք մահվան մոտենալը, նրան չքաղապետեցին «եպիսկոպոսը և վարդապետը և երեւելի արք, նաև թաճաղղուլի խանն և ողբալով ասացին, որովհետև այդպէս հաճեցաւ վառն քո Տէրն և տուողն կենաց, դի մեկնիս և զնասի մէջը, այլ արդ խնդրեմք ի Հայրախնամ զթոյ քո, զի մի կարի թողուցուս զմեզ որք, այլ յայտնեա մեզ, թէ զո՞ւմ ոք տաս մեզ լինիլ Հայր և հովիւ զինի քո և նա ասաց, դուք զիտէք, զով ոք և կամիք, ընտրեցէք: Իսկ բաժն ժողովոյն ասացին, մեք բոլոր աշխարհ զքեզ ընտրեցաք, և այժմ դու զով ոք և ընտրեցես ընդունելի է մեզ. և նա ասաց: Ես զՓիլիպպոս վարդապետն կամիմ լինել փոխանորդ իմ և յաջորդ օրոյ Աթոռոյն Էջմիածնի և նոքա ամենեքեան իբրև դայն լուսն, յօժար կամօք հաճեցան և ընկալան զՓիլիպպոսն լի նել կաթողիկոս²⁾»:

Մովսէս կաթողիկոսի ջանքերով Հայ եկեղեցու նոր դարաշրջանն սկսվեց, զարթոնքի, վերաշինութեան և ինքնագլխավորութեան գարաշրջան: Այն վերածնունդը Մայր Աթոռում, որ սկսեց Մովսէսը և ժամանակ չունեցավ ավարտելու, նույնպիսի փառավորութեամբ, ոգևորութեամբ շարունակեց նրա հաջորդ և նրա համատարիմ աշակերտ Փիլիպպոս կաթողիկոս Աղբալիցին:

ՌՈՒՐԱՆ ՎԱՐՆԱՊԵՏ

2) Փիլիպպոս վարդապետը Մովսէս կաթողիկոսի աշակերտն էր, որին Մովսէսը ուղարկել էր Օսմանյան բաժնի Հայաստանը որպէս Էջմիածնի նվիրակ, Մովսէսի մահից հետո նրա թողած կտակի համաձայն ազգային ժողովը Փիլիպպոսին ընտրեց կաթողիկոս, Ռ. Վ.

1) Դավրիժեցի, էջ 315—316,